

Н. М. ХОМА. РОЗВИТОК ІДЕЙ ПРО СОЦІАЛЬНУ ДЕРЖАВУ У СВІТОВІЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Розглядається генеза політико-правових ідей, які підготували теоретичний ґрунт для виникнення концепції соціальної держави. Аналізуються вчення починаючи від греко-римських і до ідей середини ХХ ст. Наголошується на значимості наукового спадку для формування цілісної теорії соціальної держави та її сучасної модернізації.

Ключові слова: соціальна держава, соціальна політика, політико-правові ідеї.

Рассматривается генезис политико-правовых идей, которые подготовили теоретическую почву для возникновения концепции социального государства. Анализируются учения начиная от греко-римских и к идеям середины ХХ в. Подчеркивается значимость научного наследия для формирования целостной теории социального государства и ее современной модернизации.

Ключевые слова: социальное государство, социальная политика, политико-правовые идеи.

The article considers the genesis of political and legal ideas, which prepared the ground for the theoretical concept of social state. Analyzed from the teachings of the Roman and Greek ideas to the mid XX century. Emphasis on scientific heritage significance for the formation of an integrated theory of social state and its modern upgrades.

Key words: social state, social policy, political and legal ideas.

Теорія соціальної держави виникла на ґрунті багатьох соціальних, економічних, політичних теорій. У ній знайшли відображення, були розвинуті ідеї блага народу, справедливості, рівності, гідного існування й т.п. Деякі з цих ідей з'явилися в стародавньому світі, напр.: 1) окремі теорії держави і права (ті, які доводили, що держава має виконувати соціальні функції, а не лише турбуватись про безпеку громадян, підтримувати порядок в суспільстві); 2) економічні теорії, в яких розглядалися питання про регулюючу роль держави в економічному житті, межі втручання її в економіку в цілях забезпечення загального добробуту; 3) теорії справедливого суспільного устрою (численні соціалістичні, егалітаристські теорії) та ін.¹ Їх дослідження актуалізуються тим впливом, який здійснили вони на формування концепції соціальної держави.

Історико-правовий аспект концепції соціальної держави досліджували А. Євстратов, О. Кіндратєв, Л. Кочеткова, О. Лукашова, В. Мілецький, О. Панкевич, О. Піщуліна, Ю. Романенко, А. Сіленко, О. Скакун, О. Скрипнюк, Г. Соловей, М. Якоб та ін. Проте значення ідей окремих представників політико-правової думки є нез'ясованим, потребує вивчення вплив пропонованих ними ідей на конструювання цілісної сучасної моделі соціальної держави. Показ такого впливу і є завданням нашого дослідження.

Зародження ідеї соціальної держави пов'язують із природно-правовими традиціями античного періоду. Доба Передвідродження та наступний період значно збагатили і розвинули ідеї соціальної держави, а подальший розвиток ідейної основи соціальної держави пов'язаний зі зростанням соціальної ролі держави в регулюванні суспільних відносин.

© ХОМА Наталія Михайлівна – кандидат політичних наук, доцент, докторант відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

Важливі явища соціального життя у Давній Греції осмислювалися в межах філософії Платона, Аристотеля, Сенеки та ін. Платон висунув ідею створення системи державних шкіл. На думку філософа, в ідеальній державі виховання дітей і шкільне навчання повинні здійснюватися під контролем держави та в її інтересах². На жаль, у «Законах» не розв'язана проблема подолання бідності, яка веде до злочинів, класової боротьби. М. Фірсов відзначає, що Платон закликав не турбуватися про бідних, що потрапили у скрутну ситуацію. Давньогрецький філософ підкреслював, що «бідність полягає не у зменшенні майна, а у збільшенні ненаситності». Ситуація ускладнюється, якщо її супроводжують хвороби і злидарство. У цьому випадку, наприклад, для ремісників, смерть була єдиним виходом, бо життя, на думку Платона, втрачало цінність через неможливість відтворювати своє ремесло. Однак у «Визначеннях» Платон не заперечував, що у суспільстві повинна бути «добровільна благодійність»³. У творі «Держава» він зазначав, що багаті та бідні складають два міста у одному. Якщо грошові засоби і влада одних громадян будуть передані іншим, або якщо їх перевести з однієї групи в іншу, то завжди можна розраховувати завдяки таким діям набути собі союзників, а противників буде небагато.

Аристотель вважав, що необхідно уникати різкого розриву між заможними і злидарями. Проте благодійницьку діяльність держави він не сприймав як позитивну. Не заперечуючи проти проведення періодичних роздач на користь бідноти, радив організувати допомогу так, щоб кожен міг заощадити засоби, необхідні для придбання невеликої ділянки землі або хоч би для заняття торгівлею та землеробством. Якщо ж роздачі не ведуть до зміцнення майнового достатку бідноти і до пом'якшення соціальних протиріч, вони уподібнюються бочці з дірками, і Аристотель схильний заперечувати їх доцільність⁴.

Римський письменник *Пліній Старший* вважав, що «потрібно розшукувати і підтримувати тих, хто знаходиться в нужді, оточуючи їх як би товариським союзом». *Цицерон* вбачав смисл служіння державі в збагаченні бідних та у викупі полонених співвітчизників. Однак ідеї милосердя, допомоги бідним аж ніяк не зустрічала однозначної підтримки, напр., *Горацій* висміює «брудну бідність».

Власне благодійність започаткована разом із християнством. Христос почав проповідь про Царство Боже з того, що закликав до нього і обіцяв у ньому блаженство усім знедоленим, засмученим, голодним, спраглим і гнаним. Жодна релігія до цього не прагнула пробуджувати любов до ближнього. У Єрусалимі, де вперше увірували в Христа, відмовлялися від власності, продавали свої маєтки та роздавали майно всім нужденним. Під час голоду в Палестині в I ст.н.е., новонавернені жителі Греції, Македонії, і Антіохії направили туди продовольство, куплене на власні пожертви.

До благодійності постійно закликали отці Церкви, які вважали її однією з найбільш головних чеснот християнства. Особливого поширення набули праці *Григорія Богослова*, *Іоанна Златоуста*, *Федора Студита*, *Афанасія Александрійського* та ін., які висловлювали ідеї соціальної справедливості, співчуття, поваги та любові до ближнього. «Зайвий хліб, що зберігається тобою, належить голодному, зайве плаття – нагому, а срібло, зарите тобою, – бідному, – вчив Василь Великий. «Кожного разу, коли ми не будемо робити милостині, будемо карані, як грабіжники», – говорить Іоанн Златоуст. При цьому батьки Церкви не встановлювали розміру милостині, залишаючи його на совісті кожного. Роботи деяких мислителів церкви виявили великий вплив на становлення суспільної свідомості у

питаннях допомоги, підтримки й опіки.

Одним із принципів Григорія Богослова було: «Заслужи повагу перед ближнім твоїм тим, що ти за нього більш благодійний». Він конкретизував ідеї своєї школи, надавши їй характеру практичного служіння: «Будь для нещасного Богом». Однак милосердя, благодійність у ставленні до ближнього передбачають певні завдання для того, хто творить милостиню. Григорій Богослов розрізняв благодійність вищу і нижчу. До вищих благодіянь, що приносить користь душі, відносив закони пророків, учителів, пастирів і т.д. До нижчих благодіянь – принести їжу, ліки, перев'язати рани, поговорити про своє становище і терпіння.

Таким чином, християнські теологи IV ст. розглядаючи вищі або духові милості, передбачали необхідність виховання людини. На їх думку, допомога ближньому не повинна зводитись до шматка хліба, одержі, ліків. Підтримка вищого порядку – прищеплення моральних якостей, прагнення служити Богу.

У середні віки Т. Аквінський основною задачею держави вважав загальне благо, забезпечення умов для гідного життя людей. М. Падуанський також стверджував, що держава, яка виникла на основі загальної згоди, має забезпечувати загальне благо, турбуватись про благополуччя всіх громадян. В епоху Відродження мислителі знову повертаються до проблеми загального блага. У цей період поширеною є думка про те, що загальне благо може забезпечити лише держава з республіканським устроєм, держава в якій визнаними принципами є рівність і справедливість⁵.

Теорії Нового часу, напр., Т. Гоббса та Дж. Локка, часто зверталися до принципу справедливості. Поняття справедливості тотожне із суттю людини, й ідеальні побудовані англійських філософів часто звертають нашу увагу до морально-етичних категорій⁶. Т. Гоббс вважав, що його держава (Левіафан) мусить втілювати собою принципи безпеки та справедливості.

У записці «Робітничі школи» (1696 р.) до проекту закону про бідних Джон Локк звертається до проблеми дитячої праці. У цьому документі він запропонував створювати у кожній общині виховні заклади, призначені для дітей бідноти від 3 до 14 років, свого роду поєднання дошкільних закладів і елементарних шкіл. Навчаючись тут основам ремесел, поширених у даній місцевості, діти повинні були привчатись до працелюбства, добросесної поведінки, одночасно компенсуючи витрати на їх утримання. Але пропозиція про заснування в кожній общині школи для неімущих була на той час занадто смілива; закон про початкове навчання всіх дітей з'явився в Англії лише у останній третині XIX ст.

Концепція соціальної держави як цілісна оформилася в працях німецьких вчених XIX ст.: Л. фон Штейна, Ю. Оффнера, Ф. Науманна, А. Вагнера, і позиціонувалась як проголошення нової ролі держави, що бере на себе відповідальність здійснювати не властиві раніше, але провідні у майбутньому, соціальні функції.

Науковий пріоритет у розробці першої теоретичної концепції соціальної держави, яка містить новаторські для свого часу ідеї, належить Лоренцу фон Штейну (1815–1890). Цей автор мало відомий, частина наукового доробку була переведена на російську в середині XIX ст. У радянський період ім'я Лоренца фон Штейна, що запропонував альтернативний марксизму шлях побудови держави, було забуто. Виклад вчення про соціальну державу представлений у двох працях Л. фон Штейна: «Історія соціального руху Франції з 1789 року»⁷ та «Вчення про управління та право управління з порівнянням літератури і законодавств Франції, Англії та Німеччини»⁸.

В ідеологічному плані концепція Л. фон Штейна була породженням консервативної думки, а сам автор – яскравий представник консерватизму в науці та політиці. Позиція німецьких консерваторів була не стільки охоронна, спрямована на блокування будь-яких змін і перетворень, скільки еволюціоністсько-реформаторською. При цьому реформаторські тенденції мали єдину мету – недопущення революційних змін. Чим очевиднішою була небезпека революції, чим активніше проявляла себе ліберальна, а потім і соціалістична думка, тим рішучішою ставала готовність німецьких консерваторів до соціальних реформ.

Метою концепції Л. фон Штейна став пошук способів усунення суперечностей, що виникають у капіталістичному суспільстві, засобами самої держави. Причому головним було вирішення т.зв. «соціального питання», загострення якого й було найнебезпечнішим для стабільності суспільства. Л. фон Штейн визначає «соціальне питання» як «робітниче питання», чітко усвідомлюючи, що пролетаріат став велетнем, на тілі якого відкрита рана сучасності – пауперизм. Саме пауперизм, а не політичні ідеології, є причиною нових революцій. У зв'язку з цим головне питання політики було сформульоване так: як за допомогою державної влади незможній класи (перш за все, робітники) можуть «змінити своє залежне становище, обумовлене природою праці, в положення незалежне, матеріально-вільне»⁹. Якщо не знати, що це формулювання належить консерватору, то легко припустити, авторство соціаліста. Таким чином, німецький консерватизм в особі фон Штейна, бачачи небезпечні наслідки капіталістичного розвитку, став претендувати на роль захисника робітників від капіталу. На думку Штейна, захистити робітників від капіталу здатна тільки держава, оскільки вона стоїть вище і капіталу, і праці й сама «сильно страждає від залежного статусу нижчого, чисто – робітничого класу»¹⁰, бо чим численніший цей клас, тим бідніша держава.

Визначаючи сутність соціальної держави, Л. фон Штейн писав: держава «зобов'язана підтримувати абсолютну рівність в правах для всіх різних суспільних класів і для окремої самовизначеної особистості завдяки своїй владі. Вона зобов'язана сприяти економічному та суспільному прогресу всіх своїх громадян, бо, в підсумку, розвиток одного виступає умовою розвитку іншого, і саме в цьому сенсі йдеться про соціальну державу»¹¹. Це визначення соціальної держави вважається класичним.

А. Євстратов вважає, «що відзначеного багатьма дослідниками розвитку концепції соціальної держави, з моменту введення самого терміна в 1850 р., фактично не відбувалося (у штейнівському розумінні), бо зверталася увага лише на окремі аспекти діяльності держави в соціальній сфері (страхування, охорона здоров'я, бідність), а не на всі провиди соціальної державності»¹². У той же час Л. Кочеткова розглядає таке твердження як спірне¹³, але в будь-якому випадку, всі дослідження в галузі соціальної держави повинні відштовхуватися від класичного визначення Л. фон Штейна, бо в ньому долається підхід до держави як до арени класової боротьби, вперше утверджується пріоритет співвідношення «особа – держава» замість колишнього «суспільство – держава», а головною метою держави оголошується економічний і соціальний прогрес¹⁴.

На думку Л. фон Штейна, головна мета держави – збереження соціально-політичної стабільності шляхом встановлення балансу між різними суспільними інтересами. Ця мета включає в себе не «зниження соціальної нерівності», а зниження його гостроти за допомогою надання всім громадянам однакових можливостей для гідного існування. Шанс соціальної держави на існування полягає в

тому, що головна мета соціальної держави, яка полягає у збереженні соціальної та політичної стабільності, не суперечить інтересам окремої особистості, оскільки лише в умовах стабільності можливе безпечне існування та вільний розвиток людини.

Важливо відзначити, що з точки зору розвитку суспільства і держави теорія соціальної держави Л.фон Штейна стала не тільки набором нових принципів і методів державного управління, але з'явилася парадигмою існування держави на певному етапі свого розвитку, а саме в умовах переходу капіталізму в монополістичну стадію. Новаторство Л.фон Штейна полягає в тому, що він послідовно обґрунтував і довів необхідність підтримки державою трудящих у нерівних умовах капіталістичного виробництва.

Серед ліберальних учених погляди Л. фон Штейна розділяв Ф. Науманн. Його уявлення про активне втручання держави в господарські та соціальні відносини стали традиційними для раннього німецького лібералізму¹⁵. Ліберали ставили перед державою завдання не тільки захищати власність і соціальний порядок, але матеріально і морально підтримувати нижчі класи через широкі соціальні реформи¹⁶.

Найрадикальнішу теоретичну основу інтервенціоністської соціальної держави (поєднання демократії політичної з демократією соціальною) висунув у 1879 р. німецький учений А. Вагнер, економіст часів Бісмарка, який сформулював у 1892 р. закон про постійне зростання державних потреб, який у подальшому отримав його ім'я. Концепція А. Вагнера передбачала перетворення буржуазної держави на «державу культури і загального добробуту, одержавлення залізниць, гірських підприємств, банків і страхових організацій, інтеграцію робочого класу в державу і суспільство при запереченні політичних і соціальних революцій»¹⁷.

Багато цікавих ідей належить «економісту-романтику» С. де Сімонді. У працях деяких економістів-класиків містилась ідея соціальних втрат, але лише соціаліст С. де Сімонді в книзі «Нові принципи політичної економії» виразив її чітко. Він писав, що справжнім об'єктом економічної теорії є не багатство, а людина. Роботодавці мають гарантувати своїм робітникам соціальне забезпечення на випадок перерв в роботі, хвороби, нужди в старості¹⁸. Сімонді виступав за те, щоб бідняку надавали гарантії проти загальної конкуренції. У соціальній державі такий захист став реальністю завдяки існуючій системі соціального захисту. Сімонді вважав, що якщо направляти приватні інтереси, то вони виправлять те зло, яке завдали суспільству. Серед положень, які містить його програма реформ, є і таке - необхідно змусити роботодавців утримувати робітників в період хвороби, безробіття, старості. На початку XIX ст. це було дійсно романтикою, але вже наприкінці цього ж століття, в Німеччині була створена система страхування¹⁹.

Відзначимо значний вплив кейнсіанства на формування соціальної держави. Д.М. Кейнс виходить з того, що система економічних ринкових відносин недосконала і не є саморегулюваною. Максимально можливу зайнятість і економічне зростання може забезпечити лише держава, яка має активно втручатись в економіку. Він розробив концепцію «ефективного попиту». Згідно з нею держава не повинна допускати зменшення заробітної плати, бо це є основною умовою ліквідації безробіття. Як же може держава впливати на споживання? Це можливо за рахунок податкової системи, фіксування норми проценту і т.п. Кейнс визнавав, що впровадження централізованого контролю в цілях забезпечення повної зайнятості, приведе до значного розширення функцій держави.

Якщо кейнсіанці пропонували активне втручання держави в економіку, то неоліберали виступали за відносно пасивне державне регулювання. Кейнсіанська модель передбачала розширення державних замовлень, закупок, випуск «зайвих» грошей для державних інвестицій, що приводило на практиці до дефіцитів державного бюджету і інфляції. Неолібералізм сприйняв ідеї солідарності і соціальної справедливості. А поняття «соціальні права» ввів в науковий обіг неоліберал Л. Дюгі. Теоретики неолібералізму Німеччини поєднали принцип вільного ринку й справедливого розподілу за принципом «соціального вирівнювання». Ця ідея була викладена в книзі німецького політика та економіста А. Мюллера-Армака «Господарське управління і ринкове господарство». У цій роботі вперше було використане поняття «соціальне ринкове господарство»²⁰.

У 50-і роки ХХ ст. концепція соціального ринкового господарства була прийнята на державному рівні, стала концепцією нового економічного ладу. Л. Ерхард в книзі «Добробут для всіх» (1956) описав досвід реалізації цієї концепції. Німецькі неоліберали створили теорію перетворення тоталітарного устрою з централізованим управлінням економікою в ринкову економіку орієнтовану на вирішення соціальних проблем. Програма соціальної ринкової економіки це не програма відбудови економіки після війни. Вона була розрахована на перспективу, на побудову суспільства з певними характеристиками, суспільства, в якому людині гарантувалась політична і економічна свобода. Держава, згідно з цією програмою, брала на себе певні соціальні зобов'язання – в галузі науки, культури, освіти, забезпечення певного рівня життя.

Викладені політико-правові ідеї від середини I тис. до н.е. до сер. ХХ ст. стали передумовою для формування у другій половині ХХ ст. сучасної концепції соціальної держави. Перспективними напрямками подальших досліджень є вивчення впливу економічних теорій, ідей представників другої половини ХІХ ст. (Л. фон Штейна, Ф.Науманна, А.Вагнера та ін.).

1. Кіндратець О.М. Теоретичні джерела концепції соціальної держави // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.Г. Воронкова. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2008. – Вип. 34. – С. 50. **2. История социальной педагогики / Хрестоматия – учебн.: Учеб. пособ. / Под ред. И.А. Галагузовой. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 544 с. 3. Фирсов М.В.** Введение в теоретические основы социальной работы / историко-понятийный аспект. – М.–Воронеж: Изд. «Инст. практ. психологии», НПО «МОДЭК». 1997. – С. 29; *Кечекьян С.Ф.* Учение Аристотеля о государстве и праве. – М.–Л.: Изд. акад. наук СССР, 1947. – С. 60. **4. Краевець В.** Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. – Тернопіль, 1996. – С. 72-73. **5. Кіндратець О.М.** Цит. праця. – С. 50. **6. Якоб М.** Проблеми соціальної рівності і справедливості та їх співвідношення в концепціях Т.Гоббса і Дж. Локка // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 6. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: Збірник наукових праць. – К.: Вид. Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С. 53. **7. Штейн Л. фон.** История социального движения Франции с 1789 года. – СПб.: Тип. А.М. Котомина, 1872. **8. Штейн Л. фон.** Учение об управлении и право управления с сравнением литературы и законодательств Франции, Англии и Германии. – СПб.: Изд. А.С. Гиероглифова, 1874. **9. Штейн Л. фон.** История социального движения Франции с 1789 года. – С. 281. **10. Штейн Л. фон.** Учение об управлении и право управления с сравнением литературы и законодательств Франции, Англии и Германии. – С. 575. **11. Милецкий В.П.** Социальное государство: эволюция идей, сущность и перспективы становления в современной России // Политические процессы в России в сравнительном измерении. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 1997. – С. 281.

12. *Евстратов А.Э.* Генезис идеи социального государства (историко-теоретические проблемы): Дис. ... канд. юрид. наук. – Омск, 2005. – С.11-12. 13. *Кочеткова Л.Н.* Социальное государство: консервативный проект Лоренца фон Штейна // Россия: путь к социальному государству: Материалы Всероссийской научной конференции (Москва, 6 июня 2008 г.) – М.: Научный эксперт, 2008. – С. 350-352. 14. *Кочеткова Л.Н.* Теория социального государства Лоренца фон Штейна // Философия и общество. – 2008. – № 3. – С.77-78. 15. *Gall L.* Liberalismus und «burgerliche Gesellschaft». Zu Charakter und Entwicklung der liberalen Bewegung in Deutschland // Historische Zeitschrift. – 1975. – Bd. 220. – P. 324-326. 16. *Sheehan J. J.* Der deutsche Liberalismus. Von den Anfängen im 18. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg 1770–1914. – München, 1983. – P. 36-43. 17. *Ritter G.* Der Sozialstaat – Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich. – München, 1989. – P. 76. 18. *Белл Д.* Грядущее постиндустриального общества. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. / Под ред. В.И. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 234 с. 19. *Кіндратець О.М.* Цит. праця. – С. 54. 20. Там само. – С. 55-56.